

3. MARXISTICKÁ KONCEPCE SOCIÁLNÍHO JEDNÁNÍ — ZÁKLADNÍ PRINCIPY

Cílem této části práce je zformulovat principy takové koncepce sociálního jednání, která by respektovala základní východiska historického materialismu a byla tedy použitelná při kritice nemarxistických pojetí sociálního jednání. Nejprve podáme stručnou inventarizaci těch principů historického materialismu, které považujeme za zvlášť významné vzhledem k našemu úkolu. Lze je shrnout do čtyř bodů:

1. Historický materialismus zdůrazňuje vzájemnou, oboustrannou vázanost individuí a společnosti. To znamená, že společnost nelze redukovat na prostý souhrn izolovaných jednotlivců, ovšem na druhé straně společnost neexistuje ani nezávisle na jednotlivých individuích, může být reprodukována pouze skrze aktivity svých členů.

Prvá část uvedeného tvrzení je v Marxově myšlení úzce spjata s vývojem jeho názorů na tzv. občanskou společnost. Marxovo myšlení (zejména v letech 1843—1845) je procesem postupného překonávání pojetí společnosti (občanské společnosti) jako sumy individuí sledujících — ve stálých konfliktech s druhými — své osobní, egoistické zájmy. Jde o pojetí, jehož logickým protipólem bylo hegelovské chápání státu jako instituce zosobňující obecný zájem proti zájmům partikulárním. Pojetí občanské společnosti jako sumy nezávislých individuí nutně přivádělo osvícenské myšlení k postulování instituce státu jako prvku pořádacího, organizujícího chaos protikladných zájmů, přitom však ponechávalo otázky původu a povahy státu otevřeny mystickým dohadům spekulativních rekonstrukcí.

Marxovo řešení problému falešného dualismu občanské spolenosti a státní moci (a tedy rovněž jeho vyvrácení iluze společnosti jako volného konglomerátu nezávislých individuí) probíhalo v několika krocích.

Prvým krokem (byl realizován ve stati K židovské otázce) byl poukaz

na historickou vázanost celého problému. Občanská společnost je chápána v protikladu ke státu nikoli náhodou právě v období buržoazních revolucí. Marx přitom poukazuje na zjevný paradox celého procesu sociální emancipace buržoazie: „Záhadou je už to, že lid, který se právě začíná osvobozovat, který právě začíná bořit všechny přehradu mezi různými svými elementy, zakládat politickou pospolitost, že takový lid slavnostně vyhlašuje práva egoistického člověka odloučeného od ostatních lidí a od pospolitosti . . .“ [Marx-Engels 1956: 389].⁴

Při zodpovězení této „hádanky“ buržoazních revolucí Marx ve své analýze dvojjediného procesu rozkladu občanské společnosti na individua a ustavení politického státu provádí jakousi kritiku sociálních robinzonád, tedy určitou předzvěst své pozdější kritiky robinzonád politické ekonomie. Ukazuje, že chápání (občanské) společnosti jako sumy nezávislých individuí svrchovaných ve svém egoismu je jen přechodným historickým produktem, v žádném případě však výchozím předpokladem společenského života.

Celý další vývoj Marxovy kritiky konstrukce „občanská společnost versus stát“ je zároveň upřesňováním názoru na vztah „individuum — společnost“. Významný krok v tomto směru je uskutečněn v práci Svatá rodina, kde se konstatuje: „Jen politická pověra si ještě namlouvá, že občanský život musí být udržován pohromadě státem, kdežto ve skutečnosti naopak stát je udržován pohromadě občanským životem“ [Marx-Engels 1957: 140]. Ukazuje se zde iluzornost pojmání státu jako prvku s regulačními funkcemi působícími nezávisle na tom, co je regulováno. Tím se zároveň otevírá možnost věrohodnějšího vysvětlení skutečné povahy a původu státní moci. A konečně se tím také obrací pozornost k reálné povaze vztahů mezi lidmi uvnitř společnosti. V tomto stadiu ovšem není ještě blíže určeno, jaký charakter mají vazby, které udržují pohromadě nejen občanský život, ale i samotný stát.

Definitivní překonání mýtu občanské společnosti jako sumy nezávislých individuí (a zároveň překonání fiktivního protikladu občanské společnosti a státu) je dovršeno v Německé ideologii. Marx s Engelsem zde konstatují, že „občanská společnost zahrnuje veškeré materiální styky individuí v rámci určitého stupně vývoje výrobních sil“ [Marx-Engels 1958: 50]. Výslovně zahrnují do této oblasti průmysl a obchod. Občanská společnost tak tvoří základnu „státu a celé ostatní idealistické nadstavby“ [tamtéž]. V tomto smyslu vymezují klasikové marxismu zcela nově strukturní vztahy mezi občanskou společností a státem. Neomezují se však na toto statické vymezení, postihují uvedené vztahy rovněž v dynamické, vývojové rovině. Konstatují, že iluze protikladu občanské společnosti a státu a jejich zdánlivé vzájemné nezávislosti a nepřevoditelnosti mohla vzniknout teprve poté, co se soukromé vlastnictví oprostilo od pospolitosti (tj. od „politicky“ podmíněných vztahů vlastnictví v antice i středověku). Jestliže pospolité formy vlastnictví byly základem politického

charakteru sociálních vztahů, pak ryze kapitalistické převládnutí soukromých forem vlastnictví poskytlo základ právě tak vzestupu „samostatné“ státní moci, jako i nepolitické formě občanské společnosti.

Právě odvození vzniku občanské společnosti z přesunů v charakteru vlastnických vztahů umožnilo klasikům marxismu prohloubit jejich analýzu hned v několika ohledech:

I. Proměňuje se názor na vztah individua a společnosti. Místo představy buržoazní společnosti jako konglomerátu nezávislých a izolovaných individuí nastupuje představa společenských vztahů vyrůstajících ze základního společenského protikladu: „vlastník — nevlastník“ a dále členěných např. podle typu vlastnictví (vlastníci půdy, obchodního kapitálu, průmyslového kapitálu). Touto cestou se na místo abstraktně chápané občanské společnosti dostává model třídně rozvrstvené společnosti buržoazní.

II. Ukazuje se skutečný charakter státu. Není to nositel univerzálních zájmů, je to pouze určitá forma organizace, „kterou si buržoové musí zavádět navenek i uvnitř, aby si navzájem zaručili své vlastnictví a své zájmy“ [Marx-Engels 1958: 75]. Nikoli garant obecného zájmu, nýbrž nástroj třídního panství.

III. Spojením problematiky občanské společnosti s problematikou vlastnických vztahů uvádějí klasické marxismu do souvislosti svou kritiku „sociálních robinzonád“ s kritikou robinzonád ekonomických. Ukazují, že pro samostatné individuum i pro soukromé vlastnictví platí stejná logika vývoje: obojí je nikoli předpokladem, nýbrž teprve vyústěním historického procesu.

Jestliže společnost nelze redukovat na prostý souhrn izolovaných jednotlivců, neplyne z toho, že by tato společnost mohla existovat jinak než skrze konkrétní aktivity a projevy svých členů. Již v Ekonomicko-filozofických rukopisech z roku 1844 varuje Marx před snahami fixovat „společnost“ jako abstrakci proti individuu. Snad nejpřehnatěji je tato myšlenka vyjádřena ve známé pasáži v práci Svatá rodina: „Dějiny nedělají nic. Nemají žádné nesmírné bohatství, neprobojuvávají žádné boje! To všechno dělá, má a probojuvává člověk, skutečný, živý člověk; není to tak, že by „dějiny“ používaly člověka jako prostředku k dosažení svých cílů — jako by byly nějakou zvláštní osobou — ne, dějiny nejsou ničím jiným než činností člověka, který sleduje své cíle“ [Marx-Engels 1957: 111].

Marxistické pojetí vztahu mezi společností a jejími členy se tak stává v pravém slova smyslu dialektickým. Ať již vezmeme Marxovo konstatování z Ekonomicko-filozofických rukopisů (společnost sama produkuje člověka jako člověka i je jím sama produkována) či jeho třetí tezi o Feuerbachovi, všude nacházíme formulace dosvědčující vzájemnou odkázanost společnosti jako celku a jejích prvků, vzájemnou odkázanost dění a jeho nositelů.

2. Již ze samotného principu oboustranné závislosti mezi charakterem společnosti a aktivitami jejích členů plyne další znak, který považujeme z hlediska historicko-materialistického pohledu na společnost a na sociální jednání za podstatný: Aktivita členů společnosti nejsou nepodmíněné, jejich možný charakter je určován vztahy, které existují objektivně, nezávisle na přáních jednajících aktérů. Tyto vztahy každá generace nachází jako svůj předpoklad po generacích minulých.

Také tento princip marxistického chápání povahy sociální reality bychom mohli pochopitelně doložit celou řadou citací z prací klasiků.⁵ Omezíme se na citaci jedinou, která ovšem dokazuje, že Marx dospěl k docenění principu objektivnosti společenských vztahů přesahujících vědomí konkrétních individuí již ve své nejranější tvorbě. V Obhajobě moselského dopisovatele čteme: „Zkoumání poměrů ve státě velmi snadno svádí k tomu, že se přehlídí věcná povaha poměrů a všechno se vysvětluje vůlí jednajících osob. Existují však poměry, které určují jednání jak soukromých osob, tak jednotlivých úřadů a jsou na nich právě tak nezávislé jako způsob dýchání“ [Marx-Engels 1956: 202].

3. Když klasikové marxismu hovoří o charakteru vztahů, do nichž jednotliví členové společnosti vstupují a v jejichž rámci jediné mohou rozvíjet svou aktivitu, důsledně (i když v poslední instanci) vyvozují tento charakter z charakteru převládajících poměrů výrobních.

Zejména počínaje Německou ideologií stává se právě teze o určující úloze výrobních poměrů společným jmenovatelem, který propojuje Marxovy a Engelsovy analýzy nejrůznějších oblastí sociální reality. Takovým programem je proniknuta celá Německá ideologie: „Čím individua jsou, závisí na materiálních podmínkách jejich výroby.“ „Souvislost mezi lidmi je podmíněna potřebami a způsobem výroby.“ „Materiální vztahy tvoří základ všech vztahů.“ „Úkolem empirického zkoumání je prokázat souvislost společenské a politické struktury s výrobou.“ „Lidé rozvíjející svou materiální výrobu a své materiální styky mění s touto svou skutečností i své myšlení a produkty svého myšlení.“⁶

Jakkoli jsou uvedené myšlenky Marxe a Engelse notoricky známé a často citované, je zapotřebí zdůraznit, že právě bez nich by byly oba dosud vyložené principy pojmání sociální reality v zásadě akceptovatelné velkou částí nemarxistických teorií společnosti. Právě spojení tohoto principu s oběma předchozími tvoří spolehlivou hranici pro jednoznačné odlišení historického materialismu od nemarxistických výkladů společnosti.

4. Všechna předchozí určení (tedy vzájemná vázanost individuí, podmíněnost přítomných aktivit minulými, určující význam procesu materiální reprodukce) tvoří teprve ve svém souhrnu základ marxistického chápání sociální podstaty člověka. V tomto smyslu je marxistické chápání podstaty člověka syntetickou kategorií, nevyčerpává se v jednotlivých určeních. Právě v tomto smyslu je také zapotřebí interpretovat

Marxovu šestou tezi o Feuerbachovi, ve které je lidská podstata ztotožněna se souhrnem společenských vztahů. Všechny tři dimenze (které lze s jistou mírou nepřesnosti označit jako sociabilitu, historicitu a materiálnost) vstupují společně jak do povahy společenských vztahů, tak do podstaty člověka jako sociální bytosti.

Klademe důraz na současnost výskytu všech tří určení povahy sociální reality jako na podstatný prvek marxistického stanoviska. Z hlediska současného stavu polemiky mezi marxistickou a nemarxistickými koncepcemi společnosti a člověka totiž nemůže být hlavním „trumfem“ marxistické argumentace jednoduše poukaz na lidskou podstatu jako na souhrn společenských vztahů. Tento argument byl dostatečně průkazný v době, kdy byl Marxem používán v polemice s idealistickou filozofií, která mimo jiné abstrahovala od společenských předpokladů při zkoumání povahy lidského vědomí a od významu materiální produkce při zkoumání významu vědomí pro charakter společnosti a jejího vývoje. V současnosti však marxismus polemizuje především se sociologickými a etnologickými koncepcemi. Pro jejich velkou část je teze o lidské podstatě jako souhrnu společenských vztahů ve své obecné formulaci docela dobře přijatelná. Jádrem polemiky se pak pochopitelně přesunuje k otázce povahy společenských vztahů. A právě v tomto bodě získává zásadní význam komplexní marxistické pojetí.

Při výkladu povahy společenských vztahů (jejichž význam rámcově uznávají) vyzvedávají jednotlivé nemarxistické sociologické směry vždy některé ze tří dílčích určení, přičemž význam zbylých zpravidla podceňují.

Patrně nejčastěji se lze setkat s vyzvednutím kritéria sociability. Pro současné sociologické koncepce rozhodně nejsou typické robinzonády, s nimiž musel polemizovat Marx v polovině minulého století. Vzájemná závislost individuí i dialektika ve vztahu společnosti a jejich částí jsou běžně uznávány. Kategorie sociálních vztahů v tomto typu sociologického myšlení nabývá podoby konceptu interakce. Deformovanost tohoto nemarxistického přístupu se projevuje zpravidla v nedocenení obou zbylých určení povahy sociálních vztahů. Interakce je chápána ahistoricky a její těžiště je přesouváno do symbolické roviny způsobem, který často nedovoluje docenit materiálně přetvářející aspekt lidské činnosti. (Typické rysy tohoto přístupu lze sledovat v řadě prací post-meadovských interakcionistů, zejména H. Blumera.)

Rovněž historická dimenze sociálních vztahů — brána opět izolované od dimenzí ostatních — bývá určitými nemarxistickými sociologickými směry určitým způsobem tematizována. To je případ směrů soustředěných na analýzu jazyka (s jeho schopností překračovat prostor a čas), či vzorů chování (jako prostředku sedimentace minulých zkušeností), či konečně na fenomenologicky inspirovanou analýzu způsobu předávání každodenního vědění. V tomto posledním případě vystupuje jako zvlášť naléhavý

problém intersubjektivitu, tedy podstatný aspekt dimenze sociability. Ve všech zbylých případech zůstává navíc nevyřešena otázka vztahu symbolických a materiálně přetvářejících aspektů lidské činnosti. (Na některé z těchto problémů blíže poukážeme v souvislosti s rozbořením některých motivů A. Schütze.)

Konečně můžeme poukázat i na třetí možnou deformaci při výkladu povahy společenských vztahů, která spočívá v umělé izolaci dimenze ekonomiky od ostatních rozměrů sociální reality. Patří sem především ty sociologické konstrukce, které vycházejí z představy člověka jako tvora typu homo economicus. Tento typ myšlení redukuje sociální vztahy na vzájemnou kalkulaci výhodnosti různých variant jednání. Deformace rozměru sociability se projevuje umělou racionalizací všeho lidského jednání, výrazná je rovněž tendence k ahistorismu. (S odrůdou koncepce tohoto typu se setkáme při kritice teorie G. C. Homanse.)

Jak již bylo zdůrazněno, hlavní přednost marxistické interpretace povahy společenských vztahů lze spatřovat v důsledném propojení sociálních, historických a materiálně-ekonomických aspektů těchto vztahů. Zvláště plasticky je toto propojení vyjádřeno v myšlence klasiků, podle nichž v dějinách „je na každém stupni už napřed nějaký materiální výsledek, nějaký souhrn výrobních sil, historicky vytvořený vztah k přírodě a vzájemný vztah mezi individui, souhrn, který každé generaci předává generace předchozí, masa výrobních sil, kapitálů a okolností, které si sice nová generace na jedné straně přizpůsobuje, ale které této generaci zase předpisují její vlastní životní podmínky a dávají jí určitý vývoj, zvláštní charakter — že tedy okolnosti jsou vytvářeny lidmi, stejně tak jako jsou lidé vytvářeni okolnostmi“ [Marx-Engels 1958: 51].

Z provedené inventarizace určitých, pro nás zvláště významných principů historického materialismu vyplynula zároveň jednoznačná východiska pro další postup při analýze problematiky sociálního jednání. Marxistickou koncepcí sociálního jednání si lze stěží představit jinak než jako konkretizaci teze, podle níž je lidská podstata souhrnem společenských vztahů strukturálně přesahujících a historicky předcházejících existenci konkrétních individuí, přičemž za určující pro charakter těchto vztahů je nutno považovat vztahy spjaté s procesem materiální reprodukce společnosti.

V dalším kroku tedy půjde o to, nalézt právě v procesu materiální reprodukce společnosti (chápaném jako jednota výroby, rozdělování, směny a spotřeby) takový mechanismus, který by mohl sloužit pro objasnění povahy sociálního jednání.

K tomuto zkoumání nepřistupujeme zcela nepřipraveni. Víme již, že teorie sociálního jednání, má-li být použitelná pro výklad komplexní sociální reality, musí splňovat minimálně následující požadavky:

1. musí dokázat vysvětlit, jak je možná koordinace činností většího počtu jednajících;

2. nesmí opomíjet aktivní charakter jednání konkrétních aktérů;
3. musí však zároveň doceňovat objektivní určenost těchto aktérů širšími společenskými podmínkami, v nichž jednání probíhá.

Jinými slovy: teorie sociálního jednání musí být schopna pojmut jednajících individua v rámci širších společenských kontextů, aniž by jejich jednání na tyto kontexty redukovala.

Všechny uvedené podmínky jsou podle našeho názoru splněny v koncepci, kterou lze odvodit bezprostředně z Marxovy analýzy zbožní výroby, z jeho analýzy povahy směnné hodnoty.

Zrekapitulujme nejprve samotnou Marxovu analýzu, abychom ji pak převedli do kategorií sociálního jednání. Budeme přitom vycházet zejména z Marxových rozborů obsažených v jeho Rukopisech Grundrisse.

Při analýze oběhu zboží rozebírá Marx důsledky, které plynou z toho, že výrobek je vyráběn nikoli jako bezprostřední užitná hodnota, nýbrž právě jako hodnota směnná. Všímá si momentů implicitně obsažených při jakékoli realizaci směnných hodnot. Tyto momenty plynou ze skutečnosti, že směnnou hodnotu lze realizovat právě jen skrze prodej a zci-zování. Předpokladem je, že výtvar bezprostředního výrobce má charakter výrobku jen potud, pokud je výtvozem určeným pro jiné, pokud je tedy možno se ho směnou zbavit. Stejný předpoklad ovšem musí být východiskem úvah i všech ostatních výrobců. Také oni mohou se svými výtvoři počítat jako s výrobky jen pokud se jich zbaví směnou, také pro ně je tedy výroba konkrétních předmětů pouze prostředkem, nikoli vlastním účelem. V procesu oběhu se takto navzájem podmiňuje „všeobecné zbavování“ a „všeobecné přisvojování“.

Výrobce zboží přirozeně předpokládá, že jeho výrobek má určitou užitnou hodnotu, nikoli však pro něho samotného. Pro něho je významná pouze směnná hodnota výrobku. Výrobce takto vyrábí pro své potřeby teprve oklikou přes výrobu pro potřeby druhých. Vyrábí tedy pro společnost (jeho práce má tudíž společenský charakter), pro společnost, jejíž další členové opět v nějaké jiné oblasti vyrábějí pro něho, aby tak stejnou oklikou uspokojili opět své potřeby.

Výsledkem je oběh, tedy „pohyb, v němž se vlastní produkt klade jako směnná hodnota (peníze), tj. jako společenský produkt, a společenský produkt se klade jako vlastní (jako individuální užitná hodnota, předmět individuální potřeby)“ [Marx 1977: 210].

V procesu produkce směnných hodnot tak vzniká situace kvalitativně odlišná od poměrů založených na výrobě hodnot užitných. Především vzniká kvalitativně nový stupeň závislosti individuí na společenském celku. Namísto závislosti přírodní povahy (příbuzenské svazky, příslušnost k lokální pospolitosti) nastupuje závislost zprostředkovaná čistě ekonomicky. Taková závislost by se nemohla rozvinout v situaci, kde by různí lidé měli stejné potřeby a vyráběli pro jejich uspokojení všichni tytéž výrobky. Tato závislost skutečně také neexistovala ve společnostech,

ve kterých individua vyráběla sama všechny prostředky své bezprostřední obživy.

Mezistupněm k nové organizaci sociálních vztahů je situace, kdy ještě nerozvinutá forma směnné hodnoty vystupuje pouze jako nevýznamný přebytek nad užitnou hodnotou, kterou výrobce vyrobil pro vlastní spotřebu.

Teprve v buržoazní společnosti dochází ke vzájemnému uspokojování potřeb výrobců „prostřednictvím látkové rozdílnosti jejich práce a jejich zboží dělá z jejich rovnosti vztah naplněný sociálním obsahem a z jejich zvláštní práce činí zvláštní způsob existence sociální práce vůbec“ [Marx 1977: 219]. Teprve na tomto stupni se rozvíjejí sociální závislosti vyvolávané čistě ekonomickými mechanismy, tj. bez příměsi předkapitalistických forem „vněekonomických“ pout.

Pro postižení celkového charakteru nově vzniklého typu vzájemné závislosti individuí považujeme za klíčové následující Marxovy formule, které vyzdvihují jednotu dvou zdánlivě neslučitelných stránek výroby směnné hodnoty, tedy jednotu zdánlivé izolovanosti a přitom faktické propojenosti vyrábějících subjektů. Marx o tom říká: „Směňující vyrobil zboží, a to pro výrobce zboží. Tato okolnost zahrnuje dva momenty. Na jedné straně vyráběl jako nezávislé soukromé individuum, z vlastní iniciativy určené pouze svou vlastní potřebou a svými vlastními schopnostmi, sám od sebe a sám pro sebe, ani jako člen prvobytného společenství, ani jako individuum, které se podílí na výrobě bezprostředně jako individuum společenské, a proto také nemá ke svému výrobku vztah jako k bezprostřednímu zdroji existence.

Na druhé straně však toto individuum vyrobilo směnnou hodnotu, výrobek, který se teprve prostřednictvím určitého společenského procesu, určité metamorfózy stává produktem pro ně samé. Vyrábělo tedy už v takové spojitosti, za takových výrobních podmínek a směnných vztahů, které nastaly až v důsledku dějinného procesu, ale jemu samému se jeví jako přírodní nutnost. Nezávislost individuální výroby je tak doplněna společenskou závislostí, která nachází svůj odpovídající výraz v dělbě práce“ [Marx 1977: 211].

Se stoupajícím stupněm rozvinutosti dělby práce se jednotu izolovanosti bezprostředního výrobce a zároveň zprostředkované propojenosti všech výrobců projevuje jako jednotu růstu mnohostrannosti společenských potřeb při současném růstu jednostrannosti individuálních výrobců.

Marx ovšem ukazuje, jak je i nadále zdání izolovanosti jednotlivých výrobců v podmínkách zboží výroby umožněno paradoxně právě jejich naprostou vzájemnou závislostí, zprostředkovanou zákony trhu. Individua mohou vyrábět jako samostatní výrobci jen pokud jejich výroba respektuje pravidla směny, která regulují veškerou výrobu i spotřebu ve společnosti. Marx konstatuje, že předpoklady k tomu, aby jednotlivci

mohli vystupovat jako nezávislé subjekty, jsou ekonomické povahy a nemají se svobodou a nezávislostí individuí příliš společného.

Marx nepropadá šablonovitému vidění romantizujících kritiků kapitalistické společnosti, kteří kladli proti věčně smluvním vztahům idealizovaná osobní pouta feudální minulosti. Dává přednost věčné souvislosti před absencí jakékoliv souvislosti, anebo dokonce před lokální závislostí založené na pokrevních vztazích, či přímo na vztazích nadvlády a poroby.

Marx nepropadá ovšem ani iluzím buržoazní racionality, která byla fascinována rozbitím svazků osobní závislosti v domnění, že s odstraněním předburžoazních forem společenské nerovnosti zanikla společenská nerovnost jako taková. „Soustava směnných hodnot a ještě více peněžní soustava jsou skutečně soustavou svobody a rovnosti. Ale rozpory, které se objeví při hlubším rozboru této soustavy, jsou rozpory jí imanentní, komplikace samého tohoto vlastnictví, samy této nesvobody a rovnosti, které se příležitostně zvracejí ve svůj opak“ [Marx 1977: 222].

Jádrem Marxových úvah o zboží a jeho oběhu je myšlenka o tom, že směnná hodnota vytváří vzájemnou a všestrannou závislost individuí, která si přitom osobně jsou navzájem zcela lhostejná. Jde o souvislost, která je nezávislá na vědění a vůli jednotlivců, a přesto vyrůstá z jejich vlastního jednání a uplatňuje se právě skrze ně. Mechanismus světového trhu je výrazem této souvislosti jednotlivce se všemi ostatními i výrazem nezávislosti této souvislosti na vůli jednotlivých zúčastněných. Souvislost vzájemně si lhostejných jedinců je zprostředkována vzájemným tlakem všeobecné nabídky a poptávky.

Podle našeho názoru Marx při analýze výroby založené na směnné hodnotě analyzuje vlastně určitý speciální případ sociálního jednání. Lze se, podle našeho názoru, pokusit rozšířit principy jeho analýzy na všechny případy sociálního jednání obecně.

Především: Marxův rozbor povahy směnné hodnoty je pro nás cenný tím, že je zde ukázáno, jakým způsobem jsou společensky spjata zdánlivě nezávislá individua a v jakém smyslu je tato jejich vzájemná spjatost skutečně nezávislá na jejich vlastních záměrech a představách, které o sobě a svém jednání mají.

Můžeme formulovat obecné tvrzení o povaze každého sociálního jednání: podstata sociálního jednání je ve vztahu k jednání individuálnímu v obdobné relaci, v jaké je mechanismus výroby směnných hodnot k mechanismu výroby hodnot užitných. Potom platí, že v individuálním jednání (tedy v jednání tak, jak je chápe samotný aktér) se člověk projevuje jako „nezávislé soukromé individuum“ jednající „z vlastní iniciativy a určené pouze svou vlastní potřebou a svými vlastními schopnostmi, sám od sebe i sám pro sebe“.

Takový charakter činnosti je však umožněn (a přitom ovšem i podmíněn) právě tím, že jednající zároveň nutně participuje na mechanismu

sociálního jednání, jehož komplexní povahu si on sám vůbec nemusí uvědomovat. Přitom právě díky sociálnímu aspektu jeho jednání se jeho vlastní činnost „teprve prostřednictvím určitého společenského procesu“ stává činností pro něho samotného. Zdánlivá nezávislost individuálních jednání je tak doplněna faktickou společenskou závislostí jednajících.

Při naší parafrázi Marxova textu má ústřední význam princip směnné hodnoty, podle něhož v samotném základu mého jednání (u Marxe: výroby produktu určeného jako zboží) tkví celá série předpokladů týkajících se druhých osob a jejich jednání (např. že mají určité potřeby, které můj výrobek může uspokojit, že samy vyrábějí výrobky, které mohou potřebovat já apod.). Princip výroby směnné hodnoty i princip sociálního jednání je tedy tentýž: je jím zdánlivá nezávislost jednajícího spočívající ovšem na předpokladu jeho faktické podřízenosti pravidlům, jejichž podstatou je respektování jednání druhých a kalkulace s nimi.

Existuje ještě další významná shoda v principech sociálního jednání a produkce směnných hodnot: obojí je podřízeno pravidlům, která se prozrazují sice skrze činnost souhrnu individuí, avšak nezávisle na přáních každého konkrétního jedince.

Výrobce směnné hodnoty si podržuje zdání samostatnosti pouze pokud se podílí na realizaci nadosobních pravidel (poptávky a nabídky), tedy pokud nepřestane vyrábět s ohledem na zákony trhu. Jakmile by přestal tyto zákony respektovat (nebo dokonce přestal vyrábět), vymaní se sice ze své závislosti na těchto pravidlech, ale za cenu ztráty své vlastní samostatnosti (respektive zdání své samostatnosti) jakožto svobodného a nezávislého výrobce. Právě tak jednající v nejobecnějším smyslu se může „osvobodit“ ze závislosti na pravidlech sociálního jednání (tedy v podstatě od nutnosti brát do úvahy pravděpodobná jednání druhých) pouze za cenu přerušování kontaktu s druhými, čímž se opět zbavuje i posledního zdání sebe sama jako samostatné a zodpovědné jednající bytosti.

Při pokusu vyvodit strukturální analogie mezi procesem výroby směnných hodnot a fungováním sociálního jednání obecně je nutno vyvarovat se nebezpečí krátkých spojení. Sociální jednání nespočívá v jakémsi bezprostředním vyměňování určitých hodnot za protihodnoty. (O tom podrobněji při kritice teorie směny G. C. Homanse.) Přirovnání sociálního jednání k určitým aspektům výroby má hlubší význam. Jde o to, že každý konkrétní jednající subjekt je nucen (má-li být jeho činnost vůbec smysluplná) orientovat své jednání podle vztahů, které existují nezávisle na jeho vlastní vůli, i když zároveň nemohou být reprodukovány jinak než právě jen skrze sumu konkrétních jednání zúčastněných aktérů. Analogie se směnnou hodnotou tedy spočívá v tom, že jednající je nucen (nechce-li ztratit status samostatného a rovnocenného partnera) brát při svém jednání do úvahy předpoklady o reakcích, které jeho jednání pravděpodobně vyvolá u druhých. Musí brát do úvahy rovněž to, že druzí kalkulují podobně s jeho reakcemi na jednání svá.

Již zde vidíme, že v této interpretaci marxistická koncepce jednání předjímá některé základní principy, které byly formulovány explicitně teprve stoupenci teorie sociálních rolí. Jedná se o princip vzájemné orientovanosti jednání v průběhu interakce, o soubor předpokladů a očekávání týkajících se reakcí partnerů, s nimiž jednajících do interakce vstupuje. Marxistické pojetí umožňuje ovšem hlubší analýzu, než jakou dovoluje běžná výbava teoretiků sociálních rolí. Model sociálního jednání postavený na analogii s koncepcí směnných hodnot totiž umožňuje brát v úvahu i mechanismy reprodukce sociálního světa, které překračují oblast vědomí a chtění jednotlivých partnerů zúčastněných v interakci.

Analogie vedená mezi výrobou zboží a realizací jednání může být plodná ještě v dalším ohledu. Konkrétní výrobek je, jak známo, jednotou užité hodnoty a hodnoty směnné, má tedy dvojaký charakter. Podobně dvojaký charakter má každé realizované jednání. Neexistují oddělené modely jednání individuálního a jednání sociálního. Každý realizovaný akt obsahuje v sobě zároveň projevy individuální spontaneity a neopakovatelnosti i sociální typičnosti a podmíněnosti.

Lze si samozřejmě teoreticky představit jednání, ve kterém by prvá složka (spontaneita) či složka druhá (vnější určenost) naprosto převládla a alternativní prvek zcela potlačila. Prvý typ by se ve své vyhocené podobě vystavoval nebezpečí naprosté nekomunikovatelnosti. Byl by vyjádřením bezbřehé spontaneity, která naprosto nepočítá s reakcemi druhých, které tedy nejde o nic než o nezbrzděný výraz vnitřních stavů. Aktér tohoto typu by pochopitelně velmi brzy vypadl ze systému sociální interakce, protože jeho reakce by se staly pro druhé naprosto nepředvídatelnými. Je dáno v samotné povaze vzájemné orientace, že partneři v interakci mohou kalkulovat jen s jednáním toho, o němž oprávněně předpokládají, že také on ve svém jednání kalkuluje s reakcemi jejich.

Opačný extrém by se odehrával hluboko v oblasti rituálních praktik. Jednání subjektu by nebylo ani zčásti prostředkem výrazu jeho vlastní individuality, realizace určitých činností by byla z jeho strany pouze výrazem naprosté konformity s poměry existujícími mimo něho a diktujícími mu do nejmenších podrobností „repertoár“, který má sehrát.

Oba vylíčené typy jsou pochopitelně ve své extrémnosti pouze umělými fikcemi. Skutečně realizovaná jednání mají dvojaký charakter, představují bohatě odstupňovanou jednotu spontaneity a vnější určenosti. Existence jednoho pólu bez korigující přítomnosti pólu druhého je právě tak absurdní, jako by byla existence zboží, které by nepředstavovalo jednotu hodnoty užité a hodnoty směnné.

Vrátíme-li se k výčtu některých zásadních principů historického materialismu z první části této kapitoly, můžeme konstatovat, že právě výklad sociálního jednání podaný jako určitá analogie s Marxovým výkladem fungování zbožní výroby a povahy směnné hodnoty umožňuje po-

stihnout komplexní charakter lidské podstaty jakožto souhrnu společenských vztahů.

1. Vyložená koncepce sociálního jednání nechápe společnost mechanicky jako prostý souhrn izolovaných jednotlivců. Naopak ukazuje, jak je zdánlivá nezávislost jednání konkrétních individuí umožněna teprve jejich faktickou participací na společenských vztazích nadindividuální povahy. Zároveň však tato koncepce dokládá, že reprodukce nadindividuálních společenských vztahů není možná jinak než skrze aktivity konkrétních individuí. Tímto způsobem jsou postiženy oba základní aspekty lidské sociability.

2. Objektivita a historicita, které vymezují rámec možných aktivit jednajících subjektů, je obsažena v nastíněné koncepci ve stejném smyslu, v jakém ji obsahuje Marxův rozbor podmínek směny zboží. Respektování těchto podmínek, které časově oblast činnosti individua předcházejí a strukturně ji přesahují, je nezbytnou podmínkou úspěšnosti činnosti výrobní právě tak jako smysluplnosti činností nevýrobního charakteru.

3. V neposlední řadě umožňuje vyložený přístup přímo programově vázat celou oblast lidských aktivit na dimenzi výroby a směny materiálních statků, na oblast materiální reprodukce společnosti. Netvrdí se přitom, že veškerá různorodost lidských aktivit je bezprostředně podmíněna ekonomicky. V oblasti materiální produkce je „pouze“ nalezen klíč k objasnění logiky každého jednání, pokud je lze považovat za sociální.

4. Tímto způsobem je zároveň potvrzeno komplexní chápání sociální podstaty člověka. Je vyložena dvojjednost specificky individuálních a zároveň nutně sociálních projevů individua. Jedná se o ilustraci pojetí, které Marx formuloval v obecné rovině již v Ekonomicko-filozofických rukopisech, když hovořil o člověku jako o zvláštním individuu a zároveň jako o totalitě životního projevu společnosti.

Toto pojetí jsme se pokusili konkretizovat v rovině sociálního jednání s využitím myšlenek, které „zralý Marx“ formuloval při analýze nikoli filozofického, nýbrž ekonomického materiálu. Právě oklikou přes výrobu pro potřeby druhých (respektive oklikou přes jednání, jehož smysl je orientován podle jednání druhých) se individuum projevuje jako společenská bytost, a to dokonce i v situacích, kdy není bezprostředně účastno „pospolitého života“.